

ВАРІАТИВНІСТЬ ІМЕННИКА В УКРАЇНСЬКИХ КОНФЕСІЙНИХ ТЕКСТАХ XIV СТ.

Статтю присвячено проблемі варіативності іменникових форм, зафіксованих у текстах церковних рукописів XIV ст. Паралельні написання іменників простежено у більшості відмінкових форм однини та множини. Спостереження над мовою українських конфесійних пам'яток свідчать, що варіативність іменникових флексій зумовлена насамперед взаємодією іменників різних основ, почасти спричиненою впливом української мовної стихії і дією традиційної орфографії, і відтак загальною тенденцією до об'єднання та уніфікації різних типів відмінювання і витворенням нової системи відмінювання іменників в українській мові.

Ключові слова: *писемна пам'ятка, конфесійний стиль, іменник, відмінювання, варіативність, закінчення, діалект.*

Прагнення перекладів Святого Письма українською мовою в середньовічний період, намагання пристосувати богослужбові тексти для розуміння «люду посполитого», а не лише дослівно скопіювати протограф, спричинили чимало змін і відхилень від оригінальних текстів. Церковнослов'янський елемент був глибоко закорінений у конфесійних текстах XIV ст., проте правопис пам'яток зазнав значного впливу народного мовлення, зокрема, у граматичній структурі манускриптів. Церковні рукописи XIV ст. привертали увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних мовознавців: Г. Воскресенського, С. Кульбакіна, І. Панькевича 1917, П. Бузука 1931, В. Німчука, В. Криська та ін., проте належної уваги проблемі варіативності іменникових форм приділено ще не було.

У словозміні іменників у богослужбових книгах виявляється тісний зв'язок писемно-літературної мови того часу з народним мовленням. Загалом варіанти іменникових форм в українській літературній мові й у говорах зумовлені, на думку дослідників, складним історичним процесом переходу від колишніх типів відмінювання за основами до відмін за граматичними родами [7, с. 59]. Простежується тенденція до об'єднання парадигм іменників одного роду з різною основою і створення широкої варіативності форм з подальшим витісненням одних флексій і зміцненням інших.

Родовий відмінок однини іменників чоловічого роду вирізняється традиційними закінченнями, проте виявляємо поодинокі приклади паралельних написань, які свідчать, очевидно, про початкові зміни в парадигмі відмінкових закінчень у напрямку до стандартизації унаслідок їх взаємодії. Насамперед виступають поплутування закінчень *-а/-з (-а)* іменників колишніх **ǫ*, **jǫ*-основ та *-у/-ю* іменників **ǫ*-основ: во вр-м_ч *гн-воу* ПА, 129 а – *гн-ва* ЛП, 21, *оть гроба* ЛЄ, 13 – *гробоу* ЛЄ, 12 зв., ще пор.: пр-дъ лицемъ *в-троу* ЛП, 23, во оускр-ш-нъе суду ПЄ, 13, *ї (т) соуд* ППА, 246 б тощо. Також виявляємо іменники давніх основ на **ǫ* з етимологічними закінченнями: *волоу* свого ПЄ, 106, *доверьхоу* ЛЄ, 8, *дом(о)у* ЛП, 33, *медоу* ЛП, 24 тощо, проте пор.: *сн а* ЛЄ, 9 зв., *меда* КП, 114 зв., до *верха* ПЄ, 10, не до *верха* ПЄ, 94 і под. Як відзначив М. Станівський, змішування закінчень другої і третьої відмін було взаємне: давні слов'янські пам'ятки часто свідчать про вплив другої відміни на третю і навпаки [14, с. 195]. Аналогічні вияви репрезентовано й у раніших пам'ятках, до прикладу, в Добриловому Євангелії 1164 року: *сн а* чл вчьсаго, *сн а* варахиина, *сн а* чл вча, до *верха* горы, до *верха* плода [11, с. 29]. Деякі варіативні написання відображають вплив іменників **ǫ*, **jǫ*-основ та **ǫ*-основ на іменники чоловічого роду з давнім суфіксом *ї*-основи: *ї гн_ч* ЛП, 18 зв. – *ї гню* ЛП, 35 зв., у чому можна вбачати перехідну стадію іменників четвертої відміни в напрямку до відмінювання іменників другої відміни староукраїнської мови [14, с. 198].

Більшість слів мають закінчення *-а* (*-и, з*), успадковане від іменників **ǫ*, **ǰ*-основ, зокрема, загальні назви істот: *ангела* ПЄ, 4, *брата* ЛЄ, 4, *врага* КП, 9 зв., *кентоури*; на ЄВ, 127 а, с. 19, *клетника* КП, 96 зв., *книжника* КП, 61 зв., *кнѣзи* КП, 62 зв., *местника* КП, 9 зв., *моужа* ЛП, 4 зв., *раба* ЛП, 9 зв., *рибара* ЄВ, 23 а, с. 12, ; ть *соуперника* ПЄ, 115, *оученика* ПЄ, 99, *і р-з* ЛП, 9 зв. тощо; антропоніми: *Авела* ЄВ, 91 а, с. 16, *Ефама* КП, 121 зв., *Ивана* ЛП, 9 зв., ; ть *Ивана* ПЄ, 3, ; (т) *Иоана* ЛЄ, 3 зв., ; ть *И; ана* ПЄ, 2, *Наанаила* ЛЄ, 4, *Петра* ЛЄ, 4, *Симона* ЛЄ, 4, *з кова* КП, 111 зв. і под.; назви неістот: *бисера* ПЄ, 58, *воплѣ* КП, 198 зв., до *в-ка* ЛЄ, 23 зв., *грома* КП, 105, *гр-ха* ЛЄ, 15 зв., без *достатка* ПА, 2 а, *жезла* ПЄ, 99, *живота* ЛЄ, 8, *закона* БА, 29, *конца* ЛП, 9 зв., *кораблѣ* КП, 65, *краз* ПЄ, 188, ; ть *начатъка* ЛП, 26 зв., ; *бычаз* БА, 6 зв., ; *цта* КП, 92 зв., *перста* ПЄ, 96, *плача* ЛП, 6, ; (т) *поста* КП, 158 зв., *потока* ПЄ, 175, из *раз* ПА, 130 б, ; (т) *рова* КП, 54 зв., *рога* вашого КП, 102 зв., ; (т) *рода* ЛП, 12, *слоуха* БА, 28 зв., ; ть *страха* ПЄ, 121, *таланъта* ПЄ, 150, *хл-ба* ЛЄ, 3 зв., *храма* ПЄ, 148, *часа* БА, 14, *шюма* во(д) КП, 105 та ін.; топоніми: *Вавилона* КП, 120, ; (т) *Египъта* КП, 90, поль *Єрдана* ПЄ, 3, отъ *И; роусалима* ЛЄ, 2 зв., *Израилѣ* ПЄ, 3, ; (т) *Назарееа* ЛЄ, 4, *Сі; нѣ* КП, 100 тощо.

Взаємні поплутування закінчень іменників **ǫ*, **ǰ*-основ та **й*-основ представлені у варіативних написаннях іменників у давальному відмінку однини, часто – в одному манускрипті, а то й на одному аркуші: *Авраамоу* КП, 146 – *Аврамови* БА, 29, *бг ови* БА, 14 – кь *бо* у БА, 14, *господоу* ПЄ, 15 – *господеви* БА, 3, *ду хоу* БА, 15 – *доухови* ПЄ, 98, ко *Ісоусоу* ПЄ, 130, 152 – ко *Ісоусови* ПЄ, 5, *кесарю* ПЄ, 144 – *кесареви* ПЄ, 144, *моужю* ПЄ, 59 – *мужеви* ПЄ, 247, *Петроу* БА, 27 – *Петрови* ПЄ, 16, 163, кь *Филипоу* ПЄ, 40, 152 – *Филипови* ПЄ, 40, *Христоу* ПЄ, 4 – *Х(с)ви* ПА, 13 б та ін., ще пор.: дасть *сынови* ПЄ, 12 – *сыноу* ЛЄ, 5 зв., *волоу* БА, 17 та ін.

Для давального відмінка однини іменників чоловічого і середнього роду характерне закінчення *-у* (*-ю*), насамперед, апелятивів, що є назвами істот, зокрема, тварин: *в-льбоуду* (тобто *верблюду* – І. Ц.) ПЄ, 111, ; *рлоу* КП, 141 зв.; осіб: *ангелу* ПЄ, 248, *богоу* ЛЄ, 16, *братоу* ПЄ, 57, *воиноу* ЄВ, 139 а, с. 13, *гостиньнику* ПЄ, 103, *гр-шикоу* КП, 68 зв., *иг-моноу* ПЄ, 164, *кесар* ЄВ, 87 б, 119 б, с. 11, ; *трокоу* КП, 119 зв., ; *ц ю* ЛП, 19 зв., *разбоинику* ЛП, 31, *сотникоу* ПЄ, 63, *творцю* ЛП, 9, *оугодникоу* БА, 35, *оучителю* ЛЄ, 3 зв., *ц роу* ЄВ, 33 б, с. 11, *члв коу* КП, 49 зв. і под. Часто флексія *-у* використовується у власних назвах осіб: *Двд оу* КП, 122, кь *Иоаноу* ПЄ, 13, *Иродоу* ПЄ, 194, *Исакоу* КП, 146, *Из ковоу* ПЄ, 101, кь *Пилатоу* ЛЄ, 12 зв., *Пилатоу* ПЄ, 164, *Симоноу* ЛЄ, 3 зв., *з ковоу* КП, 146 зв. і под., про що також зауважив М. Станівський, досліджуючи найдавніші писемні пам'ятки слов'ян: *Адамови, Андреови, Иосифови, Иродови, Мосеови, Петрови, Христови* та ін. [14, с. 195].

Послідовно вживається закінчення *-у* (*ю*) і в назвах неістот, до прикладу, в назвах явищ природи: *в-троу* ЛЄ, 11 зв., предасть *градоу* КП, 109, *л-тоу* БА, 29 зв., *св-тоу* БА, 16; абстрактних понять: *гр-хоу* ЛЄ, 21, *зълоу* БА, 5, *мироу* БА, 14; конкретних предметів: кь *гробоу* ПЄ, 3, *неводѣ* ЄВ, 158 а, с. 11, *сапогоу* ЛЄ, 2; топонімах: *Израилю* ПЄ, 256, *Содоמוу* ПЄ, 205; та інших: *гласоу* КП, 90, *зерноу* ПЄ, 108, *народоу* ПЄ, 95, ; *лтарю* БА, 4 зв. тощо. Вочевидь, впливом аналогії викликане написання в давальному відмінку однини іменника *т-лоу* БА, 36. За висновками науковців, іменники середнього роду з суфіксом *-ес-* консонантних основ у називному і знахідному відмінках однини в праслов'янській мові формально збіглися з іменниками середнього роду основ на **ǫ*, **ǰ* (пор. *слово* – *село*) та, втративши чітке розмежування в основній формі, поступово зазнали взаємного змішування закінчень [14, с. 201].

В іменникових формах чоловічого роду колишньої відміни на **ї* відображається взаємодія з іменниками інших відмін в родовому відмінку однини: ; *гнѣ* ЛП, 18 зв. – ; *гню* ЛП, 35 зв., у давальному відмінку однини: *господоу* ПЄ, 15 – *господеви* БА, 3, ; *гню* КП, 109, пор. також у Добриловому Євангелії 1164 року: *хвалоу въздавше го у, обратить кь го у бо у, запр-ти огню* [11, с. 30]. Згідно із твердженнями дослідників, іменники чоловічого

роду четвертої відміни та м'якої різновидності другої відміни ще в праслов'янській мові витворили спільні закінчення в називному і знахідному відмінках однини -ь (пор. *гость і конь*), тож на цій підставі згубили ознаки розмежування за належністю до різних відмін, причому «вплив форм м'якої різновидності другої відміни на іменники чоловічого роду четвертої відміни позначився інтенсивніше, особливо у формах однини іменників *господь, огонь, гладь, пѣть, зв-рь, стражь* [14, с. 197-198].

Почасти використано закінчення -ови (-ове), здебільшого – у назвах істот: *Андр-еви* ПЄ, 40, 152, *бв* у нашому КП, *бв* у ПА, 249 б, 233 б, *з(с)ви* ЛП, 7, *з(с)ви* КП, 7 зв., *з* ви ПА, 94 б, 233 а, 269 б, *друзгови* ПА, 158 б, *Єсифови* ПЄ, 192, *і фьр-мови* ПА, 159 а, *Иосифови* ЛЄ, 12 зв., *Исакови* ПА, 134 б, ко *Ис(с)ви* ЛЄ, 4, ко *Ис(о)ви* ПА, 104 а, *клирови* ПА, 90 б, *к-сарєви* ПА, 103 б, *Маркови* ПА, 306 а, *Моис-і ви* ЛЄ, 11, *Моис-єви* КП, 141 зв., *Моис-єви* ПЄ, 14, *моужєви* БА, 1 зв., *ѡф(о)ви* ПЄ, 16, *Петрови* ЛЄ, 13, *рабови* ПА, 247 б, *Самошлови* ПА, 118 б, *Тимоф-і ви* ПА, 11 б, 262 а, *Титови* ПА, 56 б, 105 б тощо; а також зрідка в назвах неістот: *Из леви* ПА, 150 б, *мирови* ЛЄ, 18, *мирови* БА, 1, *мирови* ПА, 160 а, *ї лтарєви* ПА, 142 б і под.

Зауважимо, що вплив іменників *й-основ на іменники з основами на *ѡ, *јѡ в давальному відмінку однини простежується і в текстах XII ст., зокрема Ю. Осінчук неодноразово виявляє паралельні словоформи в Добриловому Євангелії: *Аньдр-ю – Андр-ови, Иосифу – Иосифови, Ис ѡ Ис ови, Петроу – Петрови, кесару – кесарєви, моужу – моужєви, Симоноу – Симонови* тощо, наголошуючи, що закінчення -ови, -єви активно функціювали у давніх південних говорах Русі і стали нормативними в українській мові [11, с. 29].

Поплутування закінчень іменників чоловічого роду твердої і м'якої груп в орудному відмінку однини представляють варіанти: *елеемь* КП, 62 – *елеї мь* КП, 143 зв. Загалом в орудному відмінку однини іменників чоловічого роду і середнього роду вживаються закінчення -омь < -ѡмь /-ємь < -ѡмь відповідно до давніх м'яких і твердих основ: пре(д) *Вениаминомь* КП, 112, *гн-вомь* ЛП, 26, с *Голиаомь* КП, 204 зв., *градомь* КП, 109, пре(д) *Ефремь* КП, 112, *закономь* БА, 3 зв., *златомь* КП, 148, *сребромь* КП, 148, сь *страхомь* ЛП, 2 зв., сь *шюмомь* ЛП, 10 зв., подь *з зыкомь* ЛП, 12 зв. – *гортанемь* своїмь КП, 162 зв., надь *Лазоремь* ЛП, 19, сь *моужемь* ЛП, 21 зв., с *моужемь* ПА, 57 а., с *лицемь* КП, 17 зв., *лицемь* БА, 8 зв., *ї гнемь* БА, 11 зв., *оунічиженіемь* КП, 40 та ін., а також: *ї ц ѡмь* моимь ПЄ, 45, пр-(д) *ї (т)цемь* ЄВ, 21 б, с. 16 та ін.

У конфесійних пам'ятках XIV ст. репрезентовано паралельні написання іменників чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини: в *лици* БА, 21 зв. – *бѣ ть* по *лицю* БА, 24, по *морю* ПЄ, 14 – при *мори* ПЄ, 58, в *мори* КП, 105, вь *сер(д)ци* ЛП, 4 – по *ср(д)цю* ЛП, 24 зв. тощо. У таких поплутуваннях відображено насамперед взаємодію іменників давньої основи на *ѡ, *јѡ, які у твердому різновиді мали закінчення --: *оу виноград* – ПЄ, 47, вь *гн-в-* ЛП, 20 зв., вь *град-* ЛП, 38, о *гр-с-* ЛЄ, 15 зв., вь *живот-* ЛП, 18, вь *Иі роусалим-* ЛЄ, 2 зв., в *Кієв-* КП, 227, на *кр(с)т-* ЛП, 19 зв., на *лон-* ЄВ, 48 а, с. 16, вь *мир-* БА, 13 зв., на *м-ст-* ЛЄ, 17, о *назарѣнин-* ЛЄ, 2 зв., на *престол-* КП, 10 зв., *оу з рм-* БА, 31 зв. та багато ін.; у м'якому варіанті приймали закінчення -и: вь *наслаженѣи* ЛП, 8 зв., *оу ї лтари* ПЄ, 146, вь *слници* ЛП, 23 зв., на *с-далиѣи* ЛП, 1 зв. і под., з іменниками давньої *-й-основи, котрі у зазначеній граматичній формі приймали закінчення -оу: по *бр-гоу* ПЄ, 64, по *законоу* ПЄ, 180, на *крилоу* ЛП, 21, по *ї бразоу* КП, 77, по *св-тоу* БА, 3 зв., по *словоу* БА, 20, по *хоудї жьствоу* БА, 36, пор. етимологічні написання: *оу домоу* ЛЄ, 21, в *домоу* БА, 11 тощо. Сплутування флексій -оу та -- іменників чоловічого роду в місцевому відмінку однини простежується і в раніших пам'ятках, зокрема, у найдавніших слов'янських манускриптах: *грѣмоу* (Синайський требник), *дѡбоу* (Супрасльський рукопис) [14, с. 195]. Виявляє взаємодію іменників різних відмін у місцевому відмінку однини і Ю. Осінчук у мові Добрилового Євангелія 1164 року: писано о *сн оу* чл вчѣст- – всѣ писаньз пр(о)ркѡ о *сн* – чл вчѣст-мь [11, с. 30].

Найвні певні ознаки змішування закінчень у місцевому відмінку однини іменників жіночого роду, а саме – іменників з основою на *ї, які у старослов'янській мові зливалися з іншими відмінами [14, с. 203], відтак флексія *-e* під впливом *ї-основ (напр., в *бол-зни* КП, 39, вь *кр-пости* ЛП, 35 зв., вь *скорби* КП, 5, вь *смерти* ЛП, 15) досить рано замінялася флексією *-и* [8, с. 49]: *оу црк ви* ЛЄ, 20, – «і вже навіть в найдавніших пам'ятках ця флексія виступає як звичайна в цій відмінковій формі» [2, с. 62].

Слід зауважити, що кличний відмінок іменників чоловічого роду у текстах богослужбових пам'яток характеризується закінченням *-e*, властивим первісно лише іменникам чоловічого роду на *ѡ, та закінченням *-у*, притаманного іменникам чоловічого роду на *ї, однак вже у глибоку давнину відповідність між флексією відмінка і певним типом відміни була порушена, тож вже у старослов'янських пам'ятках під впливом іменників *ї-основ іменники на *јѡ в кличній формі прийняли закінчення *-ю* [6, с. 52]. Таким чином у конфесійних пам'ятках XIV ст. маємо написання з флексією *-e*: *боже* ПЄ, 116, *Витлеї ме* ЄВ, 173 б, с. 15, *друже* ПЄ, 81, *Египте* КП, 187, *Ероусалиме* ПЄ, 147, *заитниче* КП, 117, *Іерл ме* КП, 164 зв., *Ісоусе* ПЄ, 98, *Ијрдане* КП, 162, *лицем-ре* ПЄ, 58, *ј ч е* ПЄ, 40, *назаранине* ЄВ, 42 б, с. 11, *наставниче* ПЄ, 89, *рабе* ПЄ, 75, *роде* КП, 208 зв., *Симоне* ПЄ, 156, *Христе* ПЄ, 163 та ін.; з флексією *-ю*: *въчителю* ЛЄ, 4 зв., *Закх-ю* ПЄ, 114, *Лазорю* ПЄ, 137, *моужю* БА, 2, *псалтырю* КП, 76 зв., *сп сителю нашъ* КП, 84 зв., *оучителю* ПЄ, 61, 230, *цр ю* КП, 5 зв. тощо.

Словозмінні варіанти виступають у кличному відмінку однини іменника *сынъ* *ї-основи: *сыноу* ПЄ, 67 – *сыне* бога ПЄ, 98, де закінчення *-e* перенесене від іменників з основою на *ѡ і закріпилося в ньому з глибокої давнини, причому словоформа на *-у*, за спостереженнями І. Керницького, притаманна давнім текстам, які мають «більш розмовний характер, де мовець безпосередньо звертається до присутньої особи» [6, с. 52]. Паралельні закінчення *-оу* та *-e* іменників чоловічого роду в кличному відмінку однини фіксують у мові Добрилового Євангелія: *помилоуи мѡ г и си оу дв двъ – что ѡ сть намъ и тебе ѡ е си е б а вышнѡго* [11, с. 30].

Називний відмінок множини іменників чоловічого роду представлений словоформами із закінченням колишніх основ на *ї: *б-сове* ПА, 77 а, 114 а, *волове* ПА, 273 а, *врачеве* не могоуть КП, 219, *вр-дове* ПА, 216 б, *отъв-ѡ аша жидове* ЛЄ, 21, *жидове* БА, 28, *жидове* ПА, 58 а, *пирове* ПА, 73б, *попове* ПА, 283 а, *сынове* ПЄ, 56, *си ве* чюжии ЛП, 23, *си ве* БА, 29, *снове* ПА, 193 б тощо. За спостереженнями О. Шахматова, закінчення *-ове* (*-еве*) майже зовсім зникло в українській мові, за винятком лемківських говорів: *братове*, *дідове*, *плугове*, *пташкове*, *ткачове* тощо, в галицьких: *вітрове*, *столове*, *хлібове* та ін., хоча було значно поширене у пам'ятках, здебільшого – у назвах істот: *панове*, *попове*, *татарове* і под. [15, с. 260-263].

У багатьох іменниках чоловічого роду називного множини на *-и*, властивого для іменників *ѡ, *јѡ-основ, відображено палаталізацію задньоязикового приголосного: *си бози* КП 134, *волци* ПЄ, 217, *врази* КП, 52 зв., *гр-си* КП, 40 зв., *доуси* БА, 10 зв., *законопрестоупници* КП, 6, *иноплеменници* КП, 80, *источници* ЛП, 21, *книжници* ПЄ, 59, *неправедници* ПЄ, 115, *ј троковици* ПЄ, 101, *пастоуси* ПЄ, 231, *посп-шници* БА, 27 зв., *св-тилници* ПЄ, 107, *потоци* ЛП, 20 зв., *праведници* КП, 87 зв., *причастници* БА, 13 зв., *пророци* ПЄ, 4, *оученици* ПЄ, 7, *прочиии хы-ници* ПЄ, 115, *члов-ци* ПЄ, 68 і под. Такі архаїчні форми вживаються і досі, наприклад, *жебраци*, *птаси*, *рыбацци*, *урядници* тощо в лемківських говорах [4, с. 118], *воязци*, *мурници*, *пастуси*, *хробацци* та ін. у закарпатських говорах [13, с. 189-190]. Окрім того, називний відмінок множини іменників чоловічого роду характеризується флексією *-ы*, яка є давнім відповідником знахідного відмінка множини іменників *ѡ, *јѡ-основ, що почали вживатися у значенні називного і витіснили старі форми називного відмінка множини на *-и* та на *-ове* [8, с. 121]: *врагы* КП, 109 зв., *п-нѡжники* ЛЄ, 5 зв. тощо. За спостереженнями мовознавців, в українських пам'ятках XVI – XVII ст.

вживання флексії *-i* звужується, відтак в сучасній українській літературній мові для твердої групи іменників чоловічого роду властива флексія *-и*, за винятком іменника *друзі* [5, с. 101].

Родовий відмінок множини іменників репрезентує у варіативних написаннях флексії *-и/-ей*: *запов-диш* ПЄ, 206 – *запов-деи* ЄВ, 151 а, с. 13, *;* (т) *костии* ПЄ, 147 – *костеи* ЄВ, 90 б, с. 13, *людии* своїх ПЄ, 92 – *людеи* ЄВ, 134 б, 159 б, с. 13, *мыслии* ЛП, 5 – *;* (т) *мыслеи* КП, 6 зв., *сьгр-шениш* моих ЛП, 19 – *сьгр-шенеи* ЄВ, 72 а, с. 13 і под. Переважають словоформи на *-иш*, запозичене від іменників *ї-основ: *дарованиш* ЛП, 30 зв., *д-ерии* КП, 151 зв., *д-телиш* ПА, 59 б, *запов-диш* ПА, 23 а, *знамениш* сих ЛЄ, 4 зв., *людии* своїх ЛП, 3, *людии* нападаю их КП, 4 зв., *мыслиш* ПА, 74 б, *мо-иш* ПЄ, 210, в домоу своїх *моужии* БА, 11, *м-циі* ЛЄ, 10, *печалиш* их КП, 44, *пор-цаниш* КП, 51 зв., *похотиш* ПА, 57 б, *р-чиш* ПА, 56 б, *свиниш* ПЄ, 98, *сластиш* ПА, 60 а, *хл-биш* твоих КП, 58, *;* ть *з-слиш* ПЄ, 106 тощо.

Закінчення *-иш* у родовому відмінку множини: *жень и д-тиш*, *исхожи-а поутиш*, *пр-нес-ныі мо-иш* та ін., – виявив також В. Німчук у Євсевієвому Євангелії, зауваживши, що такі закінчення притаманні говорам південно-західного наріччя української мови, а також частині західнополіських говорів північного наріччя [9, с. 31]. Так само закінчення *-иш* родового множини притаманне іменникам *ї-основ Добрилового Євангелія: *;* (т) *двериш*, остан-те *д-тиш*, *костии* мертвых тощо [11, с. 30]. Натомість закінчення *-ей* < *-ьи* іменника колишньої *ї-основи *зв-реи* зафіксував В. Німчук у текстах Київського Псалтиря 1397 року, відзначивши його як народнорозмовну рису: «Воно характерне для всіх східнослов'янських мов, у тому числі й для більшості діалектів (північних і південно-східних) української» [10, с. 13]. Такі приклади ми виявили в Луцькому Євангелії, Київському Псалтирі, Євангелії Верковича: *оть д-вери* ЛЄ 12 зв., *д-вери* ЄВ, 146 а, с. 6, з *з-ьи зв-реи* КП, 210 зв., *цр-ей* земны(х) КП, 104 та ін., що отримало розвиток у наступних етапах розвитку мови: у пам'ятках XVI ст. Волині і Наддніпрянщини виступає флексія *-ей*, у галицьких же пам'ятках переважає флексія *-иш* [5, с. 105].

У родовому відмінку множини подибуємо також нульове закінчення іменників чоловічого роду колишніх *ѣ, *јѣ-основ: *власъ* преход-и(х) КП, 89, *врагъ* моих ЛП, 7 зв., *козель* КП, 68, *дх-вныхъ моужъ* 115 б, *;* ть *недугъ* ПЄ, 218, *песъ* твоих КП, 89 зв., *;* ть *вс-хъ пророкъ* ПЄ, 4, *;* ть *старецъ* ПЄ, 132, *оть оученикъ* і го ЛЄ, 17, *поряд* із закінченням *-овъ*, властивого для іменників давніх *ѣ-основ: *;* (т) *б-совъ* ЛП, 19 зв., *б-совъ* ПА, 85 б, *враговъ* ПА, 38 а, *вр-довъ* ПА, 65 б, 106 а, *про-еньі гр-ховъ* ЛП, 10, *гр-ховъ* ПА, 95 б, *из(д)омовъ* КП, 9, *жениховъ* ПА, 141 а, *львовъ* ЛП, 27 зв., *тировъ* ПА, 143 б, *родовъ* КП, 109, *сыновъ* ЛП, 15 зв., *сб-лазновъ* ПА, 124 б, *трудоовъ* ПА, 221 б та ін. Примітно, що закінчення *-овъ* іменників з основою на *ѣ засвідчено і в родовому відмінку множини іменників з основами на *ѣ, *јѣ в Добриловому Євангелії: *въ ;* (т) *поу-еньі гр-ховъ*, *въ оставлені гр-ховъ*, мнози же *;* (т) *жидовъ*, *;* ть *многъ врачевъ* тощо [11, с. 29].

У давальному відмінку множини іменників чоловічого та середнього роду трапляється закінчення *-омъ*, що за аналогією до основ на *ѣ чи *ѣ використовується і в інших відмінах: *временомъ*, *содом-лномъ*, *словесомъ* [3, с. 129], Слід зауважити, що давальний відмінок множини іменників послідовно відображає традиційні закінчення: *анг-ломъ* БА, 14, *врагомъ* твоимъ ЛП, 25 зв., *гр-шникомъ* ЛП, 3 зв., *гр-шникомъ* КП, 44 зв., *д-ломъ* ихъ 34 зв., *коумиромъ* БА, 1, *лисомъ* КП, 83, *плодъмъ* ПЄ, 141, *псомъ* ПЄ, 58, *соус-домъ* моимъ ЛП, 37 зв., *къ оученикомъ* ЛЄ, 8 зв., *чадомъ* бж-ымъ ЛЄ, 1 зв., *чл-вкомъ* БА, 14 і под.; *врачемъ* ПЄ, 100, *дверемъ* затворенамъ ЛЄ, 7, *ко д-веремъ* ПА, 48 а, *еленемъ* КП, 144, *змиемъ* КП, 101, *зв-ремъ* КП, 90, *шуд-емъ* ПЄ, 13, *людемъ* ЛП, 11, *млад-нцемъ* ЛП, 18 зв. та ін.

Орудний відмінок множини іменників чоловічого роду колишніх основ на *ѣ представлений паралельними написаннями: трети *дн-и* ЛЄ, 6 – трьми *д-ньми* ЛЄ, 6, трими *д-ньми* ПЄ, 8, *пор.* своїми *дар-ьми* ПА, 74 б, викликані впливом іменників *ї-основ. Загалом у конфесійних текстах в іменниках вказаної відміни превалюють традиційні закінчення орудного однини *-и*, *-и*: *анг-лы* лютыми КП, 109, *власы* своїми ПЄ, 138, *скым(и) враты* ЄВ, 159 а, с. 6, *со в-ченікы* своїми ЛЄ, 12, *лице ;* скверненої *гр-хы* ЛП, 29 зв., *съ гр-шникы*

ЛП, 34 зв., *зоубы* своїми КП, 49, *идолы* своїми КП, 205, со *кнѣзи* КП, 161 зв., с *коумиры* БА, 18 зв., съ *мытари* ПЄ, 129, съ *моужи* БА, 1, с *моужи* ПА, 50 а, со *ѣ (т)ци* КП, 226, *поуты* жел-зными ПЄ, 98, съ *св-тильники* ЄВ, 114 б, с. 4, пре(д) *си ы* члов-чьскими КП, 40, *з зыкы* своїми КП, 6 зв. та багато ін. Зрідка відображено дію іменників давніх *ā, *jā-основ: *чр-сламы* ПА, 14 б.

У богослужбових пам'ятках XIV ст. засвідчені паралельні написання іменників у місцевому відмінку множини. Іменники жіночого роду з давніми основами на *ā, *jā й на *ū послідовно набувають закінчень *-ахъ (-ихъ)*: на *водахъ* ЛП, 35 зв., в *каплѣ(х)* КП, 85, вь *молбахъ* ЛП, 30, вь *притчахъ* ПЄ, 49, в *риза(х)* КП, 62, вь *рукахъ* ЛП, 37, на *р-кахъ* ЛП, 29, по *сльзахъ* ЛП, 31, вь *црьквахъ* КП, 89 зв. та ін., проте під впливом іменників давніх *ō-основ: в *ѣ ков-хъ* КП, 147. Консеквентно у цьому відмінку фіксуємо закінчення *--хъ, -ихъ* іменників колишньої *ō, *jō-основи: во *враз-хъ* ЛП, 5 зв., оу *гроб-хъ* ЛЄ, 10, вь *избытц-хъ* ЛП, 26, о *коумир-хъ* БА, 3 зв., вь *столп-хъ* КП, 65 зв., вь *трудо-(х)* КП, 98, *оуст-хъ* ЛП, 4 зв., вь *холм-хъ* КП, 110, вь *з зы(ц-)хъ* ЛП, 11, на *конихъ* ЛП, 25, в *конци(х)* КП, 8, на *ложихъ* ЛП, 4, на *ложихъ* КП, 5, на *морихъ* ЛП, 29, вь *срдцихъ* ЛП, 34 зв., на *распѣтихъ* ЄВ, 168 а, с. 9 і под., але за зразком іменників на -*ā: вь *стегнахъ* КП, 198 зв., а також під впливом *ī-основ: по *дн ехъ* ЄВ, 64 б, 14, в *манасътырехъ* ПА, 41 б і под. В іменниках колишньої *ī-основи в місцевому відмінку множини консеквентно вжито давні флексії *-ехъ<-ьхъ*: в *гоусле(х)* КП, 42, оу *в-твехъ* ПЄ, 108, при *дъврехъ* ЄВ, 87 а, с. 5, во *дебрехъ* КП, 143 зв., в *костех* КП, 51 зв., в *люде(х)* КП, оу *людхъ (!)* ПЄ, 67, 96, вь *немоѣехъ* БА, 25, вь *печалехъ* ЛП, 11, в *печале(х)* КП, 10 зв., вь *похотехъ* ЛП, 12, в *поуте(х)* КП, 166 зв., вь *св-тлосте(х)* КП, 159 тощо.

Також місцевий відмінок множини іменників характеризується використанням закінчення *-охъ<-ьхъ* колишньої *ŷ-основи: оу *жидохъ*, о *словесохъ*, на *н бсохъ*, у *ситохъ*, о *хл-бохъ*, *бременохъ* [3, с. 128], вь *чинохъ* ПА, 278 б та ін., пор. етимологічне: оу *домохъ* ПЄ, 245. Викликають певні сумніви припущення лінгвістів про те, що наявність паралельних флексій не завжди зумовлювалася говірковими особливостями писарів, оскільки такі форми «від одних і тих же іменників в одній і тій же пам'ятці або навіть у тому самому реченні є незаперечним свідченням загальної тенденції, початок якої сягає ще давньоруської доби, до витіснення флексій *-хъ, -ихъ, -охъ, -ехъ* флексією *-ахъ (-яхъ)*, тенденції до уніфікації флексій в місцевому, орудному і давальному відмінках однини» [5, с. 111]. Звісно, давня система відмінювання зазнавала руйнування, відбувалася стандартизація іменникової парадигми в еволюції іменної морфологічної системи, проте не можна оминати увагою промовистих фактів діалектологічних досліджень, згідно з якими у південно-західних діалектах поруч із формами місцевого множини на *-ах, -ях* зустрічаються іменники на *-ох, -ех, -іх*, наприклад, у закарпатських говорах: *чоловікох, сусідох, сусідіх, на бараніх, на коньох, на коніх, царьох, на царіх, у селіх, по польох, яйцьох, насіньох* та ін.; у говорі галицьких лемків: *быкох, дубох, дворох, лісох, коньох* та ін., у південноподільських говірках: *на дитьох, в чоботьох, крижох, плечох, в'язох* та ін., у говірках Вінниччини: *на людьох, дитьох*, пор. також у говірках північно-західної Чернігівщини: *конех, суседех* і т. д., зрідка – у середньонадніпряньських і слобожанських говорах: *на коніх, у чоботіх, на людіх, гостіх, грудіх, плечіх* та ін. [2, с. 92; 1, т. I, к. № 223, 1, т. II, к. № №205-206].

Отже, спостереження над мовою українських конфесійних пам'яток XIV ст. свідчать, що варіативність іменникових флексій зумовлена насамперед взаємодією іменників різних основ, почасти спричиненою впливом української мовної стихії і дією традиційної орфографії, і відтак загальною тенденцією до об'єднання та уніфікації різних типів відмінювання і витворенням нової системи відмінювання іменників в українській мові. Численні приклади діалектних впливів не можуть відобразитися у конфесійних пам'ятках з огляду на специфіку стилю, на кількість збережених пам'яток, проте поява нових рис у пам'ятці обов'язково свідчить про наявність їх у живій мові, бо це, останнє, є незмінною умовою проникнення нових особливостей у пам'ятку.

СКОРОЧЕННЯ

БА – Apostolus Bybliensis saec. XIV. / Von Dr. Peter Kopko // Denkschriftder Kaiserlichen Akademie der Wissenschaft.Philosophisch-Historische Klasse. – Wien, 1912. – Bd. 55, No 1. – S. 32-103.

ЄВ – Кульбакин С.М. Евангелие Верковича XIII – XIV в. Отчет о занятиях в книгохранилищах Москвы и Петербурга / С.М. Кульбакин // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. 1901. – Т. 69. № 3. – С. 2-20.

КП – Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6]. – М. : Искусство, 1978. – 458 с.

ЛЄ – Луцьке Євангеліє XIV століття. Вид факсиміл. типу. – К. : Видавництво «Горобець», 2011.– 262 с. (Пам'ятки рукописного мистецтва).

ЛП – Луцький Псалтир 1384 року. Вид. факсиміл. типу. – К. : Видавництво «Горобець», 2013. – 512 с.

ПА – Пандекти Антіоха 1307 р. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. – Рк 48/257.

ПЄ – Kałużniacki Aem. Evangeliarium Putnanum / Aem. Kałużniacki // Monumenta linguae palaeoslovenicae. T. I. – Wien – Teschen, 1888. T. 1. – S. 1-270.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови: в 3-х т. Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К., 1984; Т. 2 : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988; Т. 3. : Ч. 1. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. Ч. 2. Комплексні карти. – К., 2001.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / С.П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
3. Бузук П. З історії діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. / П. Бузук // Збірник Комісії для дослідження історії української мови. Т. 1. – К., 1931. – С. 111-135.
4. Верхратський Іван. Про говор галицьких лемків / Іван Верхратський. – Львів, 1902. – 488 с.
5. Історія української мови. Морфологія / відп.ред. В. В. Німчук – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.
6. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові / І.М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.
7. Матвіяс І.Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові / І.Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 52-65.
8. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові / І.Г. Матвіяс. – К., 1973. – 183 с.
9. Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови / В.В. Німчук // Євсевієве Євангеліє 1283 року / підгот. Г.П. Арполенко [та ін.] ; відп. ред. В.В. Німчук ; НАН України, Інститут української мови, Київський славістичний університет. – К. : КСУ, 2001. – С. 4-35.
10. Німчук В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. / В.В. Німчук // Мовознавство. – 1993. – №. 5. – С. 9-21.
11. Осінчук Ю. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року / Ю. Осінчук // Добрилове Євангеліє 1164 року / відп. ред. В.В. Німчук, упор. Ю.О. Осінчук. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 11-34.
12. Панькевич І. Пандекти Антіоха 1307 р. / І. Панькевич // ЗНТШ. – 1917. – Т. 123-124. – С. 1-64.
13. Панькевич І.А. Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей / І.А. Панькевич. – Прага, 1938. – 549 с.
14. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова / М.Ф. Станівський. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1964. – 470 с.
15. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка / А.А. Шахматов / предисловие и примечания С.П. Обнорского. – М. : Учпедгиз, 1957. – 401 с.

Inna Tsaralunga

VARIABILITY OF THE NOUN IN UKRAINIAN
CONFESSIONAL TEXTS OF THE XIV CENTURY

Problem of the variability of the noun forms in the church manuscripts of the XIV century is researched in the article. Collateral forms of writing the nouns in singular and plural forms in the most of cases are observed. Variability of the noun endings is caused by the interaction of different noun stems. General tendency to coalescence of different types of declension and creating a new system of declension in Ukrainian language is defined.

Key words: writing manuscript, confessional style, noun, declension, variability, ending, dialect.

Инна Царалунга

ВАРИАТИВНОСТЬ ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО
В УКРАИНСКИХ КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКАХ XIV в.

Статья посвящается проблеме вариативности форм имени существительного в текстах церковных рукописей XIV в. Параллельные написания имен существительных прослеживаются в большинстве падежных форм единственного и множественного числа. Анализ конфессиональных памятников свидетельствует, что вариативность именных флексий обусловлена прежде всего взаимодействием существительных разных основ, вызванным влиянием украинской разговорной стихии и действием традиционной орфографии, и вследствие этого общей тенденцией к объединению и унификации разных типов склонения, а также формированием новой парадигмы существительного в украинском языке.

Ключевые слова: письменный памятник, конфессиональный стиль, имя существительное, склонение, вариативность, окончание, диалект.